

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.7.225>

## **ASEMANTİK SÖZLƏR VƏ ONLARIN TÖRƏMƏLƏRİNİN SEMANTİK YÜKÜ**

**Rəna Süleymanova**

*doktorant*

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

*<http://ORCID.org/0000-0001-8108-2121>*

*[suleymanova-rena@bk.ru](mailto:suleymanova-rena@bk.ru)*

### **Xülasə**

Oğuz qrupu türk dillərində asemantikləşmə hadisəsi söz tərkibinin dəyişməsi və ümumilikdə leksik-semantik inkişafın əsas və geniş yayılmış formalarından biri kimi çıxış edir. Bu prosesin mahiyyəti sözün öz ilkin semantik yükünü itirərək müəyyən mənada məna boşluğuna düşməsi ilə xarakterizə olunur. “Asemantikləşmə” anlayışı terminoloji baxımdan yalnız son dövrlərdə aktuallaşsa da, bu hadisənin özü müxtəlif dövrlərdə fərqli termin və ifadələrlə dilçilikdə şərh edilmişdir. Tarixən bu prosesə öz semantik müstəqilliyini itirən sözlər, digər leksik vahidlərdə iz salmış qədim köklər və mənasını itirmiş ifadələr kimi yanaşılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda asemantikləşmiş sözlər arxaik leksik vahidlərlə eyniləşdirilərək yanlış olaraq dilin aktiv lüğət tərkibindən çıxmış, köhnəlmiş və istifadədən düşmüş sözlər kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin asemantik və arxaik sözlər arasında fundamental fərqlər mövcuddur. Hər iki kateqoriya qədim dövrlərdə müstəqil və işlək leksik vahid olmuşdur.

**Açar sözlər:** asemantikləşmə, oğuz türk dilləri, leksik-semantik inkişaf, arxaik sözlər, etimoloji izlər.

## **ASEMANTIC WORDS AND THE SEMANTIC LOAD OF THEIR DERIVATIVES**

**Rena Suleymanova**

*Azerbaijan State Pedagogical University*

### **Abstract**

In the Oghuz group of Turkic languages, the phenomenon of asemantization appears as one of the main and widespread forms of lexical-semantic development

and transformation of word structure. This process is characterized by losing a word's original semantic load, resulting in a kind of semantic void. Although the term "asementization" has become relevant in linguistic terminology only recently, the phenomenon has been described throughout history under different terms and expressions. Historically, this process has been approached through concepts such as semantically independent words that have lost their meaning, ancient roots that have left traces in other lexical units, and expressions that have become meaningless. It is important to note that in some cases, asemanicized words have been mistakenly equated with archaic lexical units and thus wrongly considered obsolete and removed from the active vocabulary of the language. However, there are fundamental differences between asemanic and archaic words. Both categories once functioned as independent and actively used lexical units in ancient times.

**Key words:** asemanization, Oghuz Turkic languages, lexical-semantic development, archaic words, etymological traces.

## **АСЕМАНТИЧЕСКИЕ СЛОВА И СЕМАНТИЧЕСКАЯ НАГРУЗКА ИХ ПРОИЗВОДНЫХ**

**Рена Сулейманова**

*Азербайджанский государственный педагогический университет*

### **Резюме**

В тюркских языках огузской группы процесс асемантизации выступает как одна из основных и широко распространённых форм изменения состава слов и в целом лексико-семантического развития. Суть данного процесса заключается в утрате словом своей первоначальной семантической нагрузки и в определённой степени, в его переходе в семантическую пустоту. Хотя термин «асемантизация» получил актуальность лишь в последние годы, само явление описывалось в лингвистике в разные периоды под различными терминами и выражениями. Исторически к этому процессу относились как к утрате семантической самостоятельности словами, древним корням, оставившим след в других лексических единицах, и утратившим значение выражениям. Следует отметить, что в некоторых случаях асемантизированные слова ошибочно приравнивались к архаическим лексическим единицам и ошибочно оценивались как устаревшие, вышедшие из активного словарного состава языка. Однако между асемантическими и архаическими словами

существуют фундаментальные различия. Обе категории в древние времена были самостоятельными и активно употребляемыми лексическими единицами.

**Ключевые слова:** асемантизация, огузские тюркские языки, лексико-семантическое развитие, архаические слова, этимологические следы.

### **Giriş/Introduction**

Dilin inkişafı nəticəsində arxaik sözlər, əsasən, ümumişlək lüğətdən çıxaraq ya məhdud kontekstdə istifadə edilmiş, ya da tamamilə unudulmuşdur. Asemantik sözlər isə mənə cəhətdən boşalmış, ancaq müxtəlif törəmə formalarında və ya sabit ifadələrdə izlərini saxlamışdır. Asemantikləşmənin səbəbləri bir neçə dildaxili və dilxarici faktorlarla bağlıdır. Dildaxili amillər arasında fonetik dəyişikliklər, morfoloji və sintaktik transformasiyalar, leksik-semantik yenilənmələr qeyd edilə bilər. Dilxarici amillər isə cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı, tarixən baş verən dəyişikliklər, dil əlaqələri və təbii olaraq bəzi sözlərin işləkliyini itirməsi ilə bağlıdır.

Məsələn, “*tamu*” (*cəhənnəm*), “*uçmaq*” (*cənnət*) və s. asemantik sözlər isə dillərdə qalmaqdadır, ancaq ayrı olaraq işlədilmir, öz müstəqil mənasını itirir, digər düzəltmə və mürəkkəb semantik vahidlərdə öz mənasını saxlayır. Məs., “*sı*” (*sındır*), “*alda*” (*aldat*) və s. Bununla belə həm arxaik, həm də asemantik kök kimi özünü göstərən sözlər də vardır. “*Çağ*” (*vaxt, zaman*) – *haçan, oğlan çağ*; “*quc*” (*qucaqla*) – *qucaq, qucaqla*; “*ara*” – *arayış, araşdır, ağzını ara* – sözlərində qalıb [Щербак, 1981:24].

**Asemantikləşmənin inkişaf yolları.** Asemantikləşmə yalnız söz inkişafı ilə məhdudlaşmır. Bu hadisə özünü qrammatik və leksik şəkilçilərin inkişafında da göstərə bilər. Başqa sözlə, lüğət vahidləri, kök morfemlər müstəqilliyini itirərək asemantikləşdiyi kimi, şəkilçilər də asemantikləşir. Şəkilçilərin asemantikləşməsi həmin dil vahidlərinin leksikləşməsinə oxşayır, yəni onlar əvvəlcə leksikləşir. Məs: “-dan<sup>2</sup>” şəkilçisi həm ismin çıxışlıq halını yaradır, həm də “çoxdan, birdən, tezdən” və s. sözlərin yaranmasına xidmət edir. Zamanla leksikləşmiş şəkilçi ilkin qrammatik vəzifəsini itirir, asemantik morfemə çevrilir. Qədim türk yazılı abidələrində istiqamət halının şəkilçisi “-ğaru, -gerü//-arı, -əri” tədricən leksikləşən morfemdən asemantik morfemə keçmiş və müasir dilimizdə bunlar yalnız bir sıra sözlərin tərkibində (irəli//iləri//içəri) izini saxlaya bilmişdir.

Belə şəkilçilərin digər qismi isə hələ Orxon-Yenisey abidələrinin yarandığı çağdan leksikləşməyə başlamış, indiyədək həmin xüsusiyyətini qoruyub saxlamış, tam asemantik morfemə keçməmişdir. Məsələn, yerlik hal şəkilçisi

(-da, -də, -ta, -tə), çıxışlıq hal şəkilçisi (-dan, -dən, -dın, -tın, -tan, -tən), III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi (-ı, -i, -sı, -si) indiyədək paralel şəkildə qrammatik və leksik vəzifə yerinə yetirir [Şükürov, 1976:470].

Asemantikləşmə prosesi dilin canlı və dinamik quruluşa malik olduğunu göstərir. Hər bir dil daim dəyişir və inkişaf edir, bu inkişaf isə sözlərin mənalarının zamanla dəyişməsinə, bəzi sözlərin unudulmasına və ya yeni kontekstdə istifadə olunmasına səbəb olur. Xüsusilə oğuz qrupu türk dillərində bu prosesin izlərini izləmək mümkündür. Müxtəlif dövrlərdə yaranmış sözlər arasındakı semantik fərqləri araşdırmaq dilin təkamül qanunauyğunluqlarını daha dərinlən anlamağa imkan verir. Məsələn, qədim türk dillərində “ba” (bağla) feilinə “-ğ” şəkilçisi artırmaqla bağ ismi, ona da “-la” şəkilçisinin əlavəsi ilə “bağla” feili yaranmışdır. “U//ud”(yuxu) – “uyu” (yuxula), “uyğu” - yuxu; “düy”-düyün-düyünlə; “quc” - qucaq-qucaqla, “sı” – sın, sındır; “təp” - təpik, təpiklə və s. [Малов, 1951:110].

Digər tərəfdən, dilin özündə qarşılığı mövcud olan alınmalar da dilə daxil olur və o sözlər arasında mübarizə başlayır. Bu mübarizə nəticəsində bir sıra leksik-semantik proseslər başlayır ki, bunlardan biri də dilin öz sözlərinin arxaikləşərək və asemantikləşərək öz yerini alınma sözlərə verməsidir. Məsələn, ilk Azərbaycan dili abidələrində “bas” feili indiki mənaları ilə yanaşı “qalib gəlmək”, “basıl” feili isə “məğlub olmaq” mənasında işlənmişdir. “Bas” və “basıl” feillərinin bu göstərdiyimiz mənaları asemantikləşərək ərəb sözləri əsasında yaranmış “qalib gəl”, “məğlub ol” ifadəsi ilə əvəz edilmişdir [Hacıyev, 2012:276]. Qədim türk yazılı abidələrində “kut” (bəxt, xoşbəxtlik) sözü işlənir ki, o söz də “bəxt, xoşbəxtlik, səadət” kimi ərəb-fars sözləri ilə əvəz olunmuş, yalnız danışıq dilində “matı-qutu qurumaq” ifadəsində asemantik kök kimi qalmışdır.

**Oğuz qrupu türk dillərində asemantikləşmə.** Oğuz qrupu türk dillərində asemantikləşmə prosesi, əsasən təkhecalı quruluşdan iki və çoxhecalı söz formalarına keçidlə əlaqədar meydana çıxmış və olduqca qədim bir dil hadisəsi kimi dilin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində müşahidə olunmuşdur. Bu proses çərçivəsində ilkin mənasını itirmiş qədim asemantik söz yeni dil vahidləri ilə birləşərək, çox zaman leksik və ya leksik-qrammatik şəkilçilər vasitəsilə yeni bir semantik yük qazanır. Beləliklə, yaranan yeni söz forması əslində özündə qədim asemantik kökü qorumaqla yanaşı, ona yeni bir məna qazandırır və funksional olaraq həmin ilkin sözün semantik boşluğunu doldurur. Ancaq bu proses az vaxt ərzində baş vermir, onlar müəyyən müddət paralel şəkildə, dublet və sinonim kimi işlənir. Eyni abidədə eyni və ya oxşar mənada işlədilməsi də buna sübutdur: “...atam Kazan namusunu sımayasan...; ...ağan, Kazan namusunu

*sındurayınmı?*” [KDQ, 1988:14]; *Oğlanın boynun “qucdı”...; “...Atının boynun “qucaqladı”, yerə düşdü”* [KDQ, 1988:15]. “Oğuz” sözü müxtəlif etimoloji tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Bu araşdırmalarda sözün etnik ad olub-olmaması diqqət mərkəzində olmuşdur. Qədim sözlərin mənalarının dəyişməsi və ya itməsi, onların yeni şəkilçilərlə birləşməsi nəticəsində olur. Bu xüsusilə dilin qrammatik və semantik strukturlarının inkişafı zamanı baş verir. Məsələn, “demək, söyləmək” mənalı “ay” felinin “ayıt” şəklinə keçməsi, sözün əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq, yeni funksional və qrammatik bir forma alması, dilin inkişafını göstərən bir nümunədir. Belə dəyişikliklər zamanla sözlərin orijinal mənalarının itməsi və onların daha ümumi və qeyri-müəyyən mənalarla istifadə olunmasına səbəb olur. Bu cür dəyişikliklərin dilin qrammatik sisteminin zənginləşməsinə və yeni semantik qatların yaranmasına gətirib çıxardığını qeyd etmək vacibdir. Həmçinin, bu fenomen dilin “canlı” olmasının və müasir dövrə uyğunlaşmasının bir təzahürüdür. Yalnız bir şəkilçi ilə yaranmış törəməsi ilə əvəz olunan asemantik sözlərdən biri də qədim “il” (qabaq, ön, irəli) sözüdür. Bu isim əski türk abidələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin yazılı qaynaqlarında az da olsa müstəqil işlənmişdir. Bu söz müasir dilimizdə *“ilk, ilkin, irəli”* sözlərində qalıb.

Türk dilləri arasında türkmən, azəri türkcəsi, türk türkcəsi və qaqauz yazı dilləri oğuz qrupu və ya cənub-qərb qrupu adlanır. Bu dillər arasında müqayisəli tədqiqat indiyə qədər aparılmamışdır. Oğuz dilləri arasında fonetik bərabərliklərin müəyyən edilməməsi, müqayisə olunmaması və nəticəyə gəlinməməsi böyük nöqsan yaratmışdır. X-XIII əsr Orta Asiyanın Xarəzm və Xorasan bölgələrində bir tərəfdən İran və İraqda dövlət quran Böyük Səlcuqlular, bir tərəfdən də Anadolu Səlcuqları dövründə oğuzlar haqqında heç bir məlumatımız yoxdur. Anadolu bölgəsində dövlət quran, digər tərəfdən XI Kişgarhın verdiyi məlumatlardan istifadə etməklə XIX əsrdə istifadə edilən oğuz dili haqqında bəzi şeyləri öyrənə bilərik. IX əsrdə biz bilirik ki, oğuzlar əsrin ortalarından və sonlarından Sırdərya bölgəsində məskunlaşmağa başlayıblar. Bu oğuzları əski Göktürk dövründəki Dokuz oğuzlarının davamı hesab edərək, bu dövrdə danışılan oğuz dilini Göktürklər dövründəki “oğuz dilinin davamı hesab edərək ikisi arasında əlaqə yaratmaq düzgün olmazdı. Səlcuqlu oğuzların danışdığı oğuz dili, yəni Sırdərya bölgəsində yaşayarkən danışılan Kaşgarlı Göktürklər dövründə istifadə olunan oğuz dilindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Çünki oğuzlar Sırdərya bölgəsində yeni tayfa birliyi (oğuz etnosu) yaratmışlar.

XVI əsrdən başlayaraq bu bölgədə məskunlaşmağa başlayan oğuzların qaynaşması nəticəsində yaranmış yeni “oğuz”, yəni “tayfa birliyi” siyasi, mədəni

və dil bütövlüyünə malikdir. Türk tarixinin inkişafı ilə tarixi oğuz və ya oğuz qrupu türk dilləri və dialektlərinin strukturlarına nəzər saldıqda, naməlum arxaik dillərin əmələ gətirdiyi substrat üzərində Oxların dil və dialektləri və Göktürklər dövründə oğuzların işlədildiyi dialektlər zamanla bir-biri ilə qaynayıb-qarışmışdır.

### **Nəticə/Conclusion**

Oğuz türkcəsinin morfoloji xüsusiyyətlərinə -asi, -malı, -mış daxildir. Təbii ki, oğuz türkcəsinin tarixi inkişafı zamanı müxtəlif xüsusiyyətlərin tərkibi və onların nisbəti dəyişir. Onların arasında XI-XVI əsrə qədər mövcud olmuş oğuz dialektləri dövrünün xüsusiyyətləri, ümumi oğuz türkcəsinin zənginliyi, sonrakı dövrlərdə formalaşan və daha çox arxaik elementləri əvəz edən yeni strukturlar var. Oğuz qrupuna aid dialektlərin əlaqəli əsas qrupdan, məsələn, qırçaqdan ayrılma dərəcəsi, görünür, bu günə qədər artmışdır. İndiki oğuz türkcəsi də bu dialektlər üzərində qurulmuşdur.

### **ƏDƏBİYYAT/REFERENCES**

1. Hacıyev, T.İ. (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. – Bakı: “Elm”. – 476 s.
2. Şükürov, Ə.Ç., Məhərrəmov, A.M. (1976). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. – Bakı: API-nin nəşriyyatı. – 342 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud (1988). – Bakı: “Elm”. – 205 s.
4. Малов, С.Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности. – Москва: «Издательство АН СССР». – 451 с.
5. Щербак, А.М. (1981). Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). – Ленинград: Издательство АН СССР. – 181 с.

### **Məqalə tarixçəsi**

|                                              |                         |
|----------------------------------------------|-------------------------|
| <i>Daxil olub</i>                            | <i>20.04.2025</i>       |
| <i>Qəbul edilib</i>                          | <i>09.05.2025</i>       |
| <i>Nəşrə tövsiyə edib</i>                    | <i>Mahirə Hüseynova</i> |
| <i>filologiya elmləri doktoru, professor</i> |                         |